

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

УДК 930.85:330.111.2(5)

Андрій Мінаєв
Іванка Кушнір

«Азійський спосіб виробництва» у формаційному підході: слідами дискусій (матеріали наукового семінару кафедри історії нового та новітнього часу, 24 березня 2017 року)

24 березня 2017 року вчергове відбувся науковий семінар кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Цього разу він був присвячений обговоренню теми «*«Азійський спосіб виробництва» у формаційному підході: слідами дискусій»*».

Відкриваючи засідання, завідувач кафедри, **проф. О. І. Сич** зазначив, що впродовж довгого часу історія в нашій країні викладалась за парадигмою формаційного підходу, тобто на підставі марксистської теорії історичного процесу, основною категорією якої була суспільно-економічна формація. Цей підхід тривалий час не піддавався сумнівам, тому викладання всіх суспільних і гуманітарних дисциплін було побудоване саме на підставі даної методології. Водночас, частина науковців спочатку у вузькому колі, а пізніше у формі досить широкої історичної дискусії, почали піднімати питання щодо меж придатності формаційного підходу для пояснення світового історичного процесу (адже Карл Маркс розробив цей підхід, спираючись на європейську історію, причому переважно на історію лише країн Західної

© Мінаєв А., Кушнір І., 2017

Мінаєв Андрій В'ячеславович - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Кушнір Іванка Борисівна - студентка Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, спеціальність «Історія та археологія».

Європи). Історики, які досліджували історію Східної Європи, Росії, країн Азії, Африки, Латинської Америки, бачили, що запропонована методологічна парадигма не сполучається з тими висновками, до яких вони дійшли на підставі аналізу історичних фактів і реалій. Ці історики почали підкреслювати ту обставину, що й самий Маркс наголошував, що його розробка стосується саме європейської історії, а також, що одна з ключових для формаційної теорії категорій - «спосіб виробництва» - щодо країн Сходу набувала іншого змісту, ніж в західноєвропейській історії. Ось це й стало підставою для кількох дискусій, в ході яких обговорювався так званий *азійський спосіб виробництва*, який свого часу згадувався Марксом у його працях, однак фундаментально ним не досліджувався. У радянські часи учасники дискусії на цю тему з певних причин не дійшли однозначних висновків; у часи ж пострадянські марксистський підхід був відкинтий, проте ніякої іншої методологічної теорії не було запропоновано, що зумовило певну розгубленість в академічному світі, бо здавалося, що не існує універсальних принципів і категорій, які б можна було використовувати для розуміння історичного минулого. Втім, із плином часу на пострадянському просторі набув популярності цивілізаційний підхід. Однак проблема «азійського способу виробництва» не втратила своєї актуальності, адже істориків і досі цікавить, що було спільним і відмінним у різних цивілізаціях і які фундаментальні причини визначають наявність спільних і відмінних рис (особливо враховуючи ту роль, яку відіграють країни Сходу в сучасному світі). З цієї точки зору важливо ознайомитися з сутністю дискусій про «азійський спосіб виробництва», які відбувалися в радянські часи.

Після цього виступив **доц. А.В. Мінаєв** із доповіддю на зазначену тему*. Він відзначив, що впродовж тривалого часу оцінка Сходу в європейському сходознавстві носила виключно європоцентристський характер. У тому числі й Маркс не уникнув цього, хоча й намагався (власне, його формаційна теорія була покликана сформулювати єдині принципи та закони історичного розвитку для всіх частин світу). Доповідач коротко охарактеризував формаційну теорію марксизму у тому вигляді, у якому вона офіційно увійшла в усі радянські і більшість пострадянських підручників¹. Фундаментом будь-якого суспільства виступає

певна система соціально-економічних (виробничих) відносин. Матеріальний базис є первинним, тобто визначальним щодо надбудови - політики, релігії, філософії та мистецтва, а зміни у матеріальному базисі зумовлюють і зрушення у всіх інших напрямках життєдіяльності суспільства. Основою же базису є спосіб виробництва матеріальних благ, що включає як технічну сторону та осіб, зайнятих у виробництві (продуктивні сили), так і відносини, що виникають у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання виробленої продукції (виробничі відносини). У сукупності ж зміни у способі виробництва й визначають самий процес історичного розвитку суспільства, який відбувається поступально, проходячи при цьому низку етапів, або устроїв чи типів соціально-економічних відносин між людьми (суспільно-економічних формацій), кожній з яких відповідає наявність двох основних виробничих класів (рабовласники і раби, феодала й залежні селяни, капіталісти й найманий пролетаріат), які визначаються ставленням до власності на основні засоби виробництва. В якості таких формацій пізніше закріпили первісно-общинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну та комуністичну.

При цьому доповідач наголосив, що наприкінці 50-х - на початку 60-х років XIX ст. Карл Маркс вживав ще й поняття *«азійський спосіб виробництва»*, *«давньоазійський спосіб виробництва»*, *«азійські виробничі відносини»* та ін. Зокрема, він вживав ці поняття в своїй праці *«Форми, що передували капіталістичному виробництву»*, яка є розділом *«Економічних рукописів 1857-1859 років»*; вживав в переписці з Ф. Енгельсом в 1853 р. та в статті *«Британське панування в Індії»*, та й навіть в *«Капіталі»* та *«Анти-Дюрингу»*). А в передмові до *«Критики політичної економії»* він чітко виділив наступні формації: азійську, античну, феодальну та сучасна, або буржуазну. При цьому детально ні Маркс, ні Енгельс надалі не приділяли увагу системній розробці *«азійського способу виробництва»*, оскільки зосереджувались на дослідженні історичного розвитку саме Західного світу (більшість послідовників згодом вважали, що під терміном *«азійський спосіб виробництва»* вони мали на увазі або специфічний східний варіант рабовласництва, або східний варіант феодалізму, або ж взагалі, у відповідності з тодішньою європоцентристською традицією, слово *«азійський»* вживається в нього як синонім відсталості, застою,

дикості і найжорстокіших форм людського співжиття). Однак, попри цю точку зору, в різних своїх творах Маркс відзначав наступні характерні риси Сходу: відсутність приватної власності на землю (верховним власником землі є держава), тоді як приватна особа може бути лише користувачем землі, а не власником; окрема людина (незалежно від її статусу) є безправною перед владою правителя чи общини, які мають вищу владу над життям і смертю підданих чи членів общини; зазначав, що такі особливості Сходу впливають з особливостей клімату та ґрунту, які зумовлюють необхідність постійно підтримувати працездатність іригаційних споруд для ефективного землеробства тощо.

Теза про «азійський спосіб виробництва» викликала серед істориків та філософів, які були послідовниками Маркса, низку жвавих дискусій, учасники яких у різний спосіб апелювали до авторитету Маркса, щоб вирватись за межі формаційної парадигми дослідження історичного процесу, яка виродилась у сумнозвісну сталінську «п'ятичленку» (з-поміж цих виділяються дві найбільші, що відбулися в СРСР в 20-х -- 30-х рр. та 50-х--60-х рр.; деякі дослідники, як, наприклад, Микола Крадін, говорять про третю дискусію в 1971-1991 рр.²). При цьому офіційна марксистсько-ленінська історіографія в СРСР з певних причин ніякого «азійського способу виробництва не визнавала». Від цього найбільше страждало радянське сходознавство, змушене знаходити рабовласницьку та феодальну формації на тих теренах, де їх ніколи не існувало. Доповідач відзначив, що тема й досі не втратила актуальності, принаймні, з огляду на те, що й у пострадянський час продовжують з'являтися публікації, присвячені як самому «азійському способу виробництва» (наприклад, в 2008 р. російський філософ Юрій Семенов видав, а в 2014 р. перевидав книгу, в якій звів разом та систематизував свої багатолітні розробки проблематики «азійського способу виробництва»³), так і висвітленню дискусій (зокрема, в 2001 р. в Кемеровському держуніверситеті на цю тему була захищена кандидатська дисертація Олега Кіма⁴). **Доц. А.В. Мінаєв** додав, що і сам долучився до певної популяризації цієї тематики: взимку 2016 р. під його керівництвом була підготовлена та захищена магістерська робота “*“Азійський спосіб виробництва”: історія дискусій та сучасні інтерпретації*” за авторством О. І. Рігі.

Доповідач зауважив, що російські марксистичні теоретики ще до першої дискусії періодично зверталися до цього питання. Так, одним з перших, хто підняв питання “азійського способу виробництва”, був російський теоретик і пропагандист марксизму Г. Плеханов в роботі “Основні питання марксизму” (1908 р.); він дійшов висновку, що азійське і античне суспільства є не двома послідовними фазами розвитку, а двома паралельно існуючими типами суспільства, що однаковою мірою виростили з первісного суспільства, але історично розійшлися через особливості географічного середовища. В. Ленін також (зокрема, в своїй полеміці з тим же Плехановим) вживав поняття «азійський спосіб виробництва», «азіатчина», «східний лад», проте не в якомусь особливому формаційному значенні, а як синоніми відсталості, уповільнених темпів розвитку⁵.

Безпосереднім же приводом до першої наукової дискусії було питання про рушійні сили і перспективи національно-визвольного руху в колоніях і залежних країнах. Кульмінацією стали революційні події в Китаї 1925-27 рр., які були в усіх на устах і відчутно впливали на громадську думку, на перебіг внутрішньопартійної боротьби та навіть на культурне життя в СРСР. Як зазначає з цього приводу російський соціолог та культуролог О. Тарасов, *“перша дискусія була породжена суперечкою про сутність, стратегію і тактику Китайської революції - і ця ж тема дискусію погубила: сталінське керівництво нав'язало КПК союз з Гомінданом (як з народницькою антифеодальною партією в рамках буржуазно-демократичної революції, що відбувалася в Китаї), але якщо б виявилось, що в Китаї феодалізму не було, а був якийсь «азійський спосіб виробництва», то, отже, Сталін з Бухарініним, викрутивши КПК руки, зробили важку теоретичну помилку і прирекли китайських комуністів на поразку”*⁶.

Отже, враховуючи, що питання стратегії та тактики революційної боротьби в Китаї було одночасно питанням політичної боротьби в СРСР, то не дивно, що це, на перший погляд, академічне питання одразу ж набуло крайньої політичної гостроти. Маловідомо, що науковій дискусії про “азійський спосіб виробництва” передували відповідні дискусії в Комінтерні, що тривали впродовж 1919-1928 рр. (ім російський дослідник

О. Кім присвятив цілий параграф у дисертації). Ініціатором комінтернівської дискусії щодо “азійського способу виробництва” був угорський комуніст та діяч Комінтерну Джон Пеппер (справжнє ім'я -- Йозеф Погань), дискусію ж у наукових сферах започаткував інший угорський комуніст, найвпливовіший на той час прихильник теорії «азійського способу виробництва» Людвіг Мадяр; обидва були згодом репресовані.

Дискусія була стимульована (окрім поточно-політичних причин), ще й наступною обставиною: в радянській марксистській історіографії та філософії історії в 20-х -- 30-х рр. не було єдиної консолідованої думки про історичний розвиток суспільств на Стародавньому Сході. Оскільки ж процес становлення радянської науки вимагав уточнення перебігу всесвітньої історії в різних регіонах, щоб привести його до спільного знаменника, то наслідком стала історична полеміка.

Першу дискусію щодо “азійського способу виробництва” (1925-1931 рр.), як вже зазначалося, у наукових колах започаткував угорський історик-китаєзнавець та революціонер-марксист Л. Мадяр, який у своїй книзі “Економіка сільського господарства в Китаї”, виданій в 1928 р., стверджував, що «азійський спосіб виробництва» в Китаї тривав аж до доби імперіалізму, і навіть досі його залишки тяжіють над країною. Більше того, він вважав, що в певній своїй модифікації «азійський спосіб виробництва» існував не лише в інших країнах Сходу, але й у Росії (спільним же для всіх них є наявність східної деспотії як державної форми влади). До Мадяра долучилися інші відомі китаєзнавці М. Кокін та Г. Папаян зі своєю книгою «Цзин-Тянь. Аграрний лад давнього Китаю»; натомість проти них виступив у виданій в 1929 р. книзі «До питання про сутність «Азійського» способу виробництва, феодалізму, кріпацтва та торгового капіталу» історик-економіст С. Дубровський. Ось після цього, власне, й розгорілася полеміка.

У 1930-1931 рр. були проведені два обговорення з «азійського способу виробництва». Одне з них, відоме як “Закавказьке”, відбулося в травні 1930 в Тбілісі, інше – в лютому 1931 р. в Ленінграді. На першій конференції обговорювалась доповідь захисника «азійського способу виробництва» Т. Беріна – «Феодалізм або «азійський спосіб виробництва» (до питання про

докапіталістичні структури на Сході)». Друга ж була організована товариством марксистів-сходознавців і Ленінградським східним інститутом ім. А. С. Енукідзе і обговорення точилося навколо доповіді китаїста М. Годеса, присвяченої різкій критиці робіт прихильників «азійського способу виробництва», насамперед, Мадяра, Кокіна та Папаяна. Найвідомішим захисником (хоча й досить помірним, який намагався лавірувати між сторонами) «азійського способу виробництва» на цій конференції був засновник радянської школи істориків Стародавнього Сходу В. Струве, який схилився до думки, що «азійський спосіб виробництва» був характерною для історії Єгипту формацією аж до римської епохи⁷. Дискусія, утім, як зазначив доц. А.В. Мінаєв, згодом була просто штучно припинена з гори. Причому формально остаточну крапку в ній (за іронією долі) поставив саме Струве, який в 1933 р. в доповіді «Проблема зародження, розвитку і розкладання рабовласницьких суспільств стародавнього Сходу»⁸ остаточно відійшов від попередніх позицій і на матеріалі давньоєгипетських і месопотамських джерел показав наявність вже в далекій давнині великої кількості рабів і їх жорстокої експлуатації. Незабаром ці висновки були прийняті і на офіційному рівні і з цього часу вже ніякої альтернативи відомій концепції п'яти суспільно-економічних формацій не висувалося ні на рівні викладання, ні на рівні дослідження історії. Аж до кінця 50-х рр. радянські історики не лише не піднімали питання «азійського способу виробництва», але й часто доходили до однолінійних (щоб не сказати примітивних) трактовок формаційного підходу на Сході.

Важливою передумовою **другої дискусії (1957-1971 рр.)**, за словами доповідача, стала хрущовська «відлига» в СРСР, яка дозволила науковцям підняти цілу низку раніше табуйованих питань, в т.ч. поновилися. Водночас, варто зауважити, що важливим поштовхом для відновлення дискусії щодо «азійського способу виробництва» стали не лише внутрішньополітична лібералізація, але й наукові віяння з-за кордону, зокрема праця колишнього німецького комуніста (який на той час вже був знаним американським суспільствознавцем та істориком) Карла Вітфогеля «Східний деспотизм. Порівняльне дослідження тотальної влади»⁹, що вийшла в 1957 р. й стала справжнім

поштовхом для нової хвилі полеміки щодо «азійського способу виробництва». У своїй монографії автор сформулював т. зв. гідравлічну (або іригаційну) теорію походження держави на Сході внаслідок необхідності організовувати великі маси людей для будівництва іригаційних споруд; пов'язана з цим способом господарювання необхідність організованих колективних робіт призводить до розвитку бюрократії і, як наслідок, до посилення авторитаризму; так виникає східна деспотія, або «гідравлічна держава» як особливий вид суспільно-політичного устрою, що відрізняється антигуманізмом та нездатністю до прогресивного розвитку. Нарешті Вітфогель дійшов висновку про фактичну однотипність «азійського способу виробництва» і радянського суспільно-економічного ладу, а отже, проголосив, що «східний деспотизму» існує в двох варіантах - аграрному та індустріальному. В самій дискусії Вітфогеля не згадували, однак (за влучним виразом О. Тарасова) дискусію «отруювала» неявно, але відверто присутня в ній його тінь.

За словами того ж Тарасова, друга дискусія була розпочата не радянськими, а французькими та італійськими марксистами і поширилася на 15 країн, а згорнута згодом була лише в СРСР і низці інших країн соцтабору, причому знову в справу втрутилася актуальна політика: теоретик французької компартії Роже Гароді в своїй книзі «Китайська проблема» прямо послався на «азійський спосіб виробництва» як на обґрунтування виникнення та існування в Китаї особливої, відмінної від радянської, «моделі соціалізму». Надалі Гароді намагався розвивати цю лінію, говорячи вже не лише про Китай, а й підбиваючи теоретичну базу під югославську і чехословацьку - а в перспективі і французьку - «моделі соціалізму», тому «Празька весна» 1968 р. і радянсько-китайський військовий конфлікт 1969 р. додали дискусії гостро-політичного характеру і невдовзі вдруге поховали її на початку 70-х років.

В ході другої дискусії серед істориків намітилося кілька напрямків, серед яких можна виділити три основних: 1) сходовознавці, які визначали давньосхідні держави як рабовласницькі, 2) дослідники, які кваліфікували їх як феодальні, 3) науковці, які характеризували східні суспільства як суспільства «азійського способу виробництва».

Одним з перших вже в 1956 р. в дискусію вступив радянський історик і сходознавець О. Тюменев, який дійшов висновку, що рабовласницький лад на Стародавньому Сході являв собою зовсім інший тип рабовласництва, ніж в Греції і Римі, що пояснюється впливом різного географічного середовища. У 1966 р. Л. Васильєв відстоював погляд на «азійський спосіб виробництва» як на співіснування рабовласницького і феодального способів експлуатації; з подібних же позицій виступав й інший дослідник Ю. Семенов. Історик-китаїст В. Ілющечкін намагався довести, що в докапіталістичну епоху існувала єдина (станово-класова) формація. Натомість академік М. Конрад у дискусії виступав як затятий захисник офіційної п'ятичленної схеми, намагаючись у своїх теоретичних роботах (які в подальшому склали книгу «Захід і Схід») довести, що Європа, Близький Схід, Індія, Китай розвивалися зовсім однаково і проходили одні і ті ж стадії, починаючи від рабовласницької. На аналогічних позиціях стояв такий корифей радянського сходознавства як І. Дьяконов (який відстоював “п’ятичленку” аж до 90-х рр.).

В цілому ж прихильники «азійського способу виробництва» не змогли представити доказів існування якогось іншого рівня розвитку продуктивних сил, відмінного від рабовласницького і феодального і наявності якогось особливого «азійського» способу присвоєння додаткового продукту, а їх противники не змогли спростувати факт існування в країнах «азійського способу виробництва».

Далі доц. Мінаєв А.В. наголосив на тому, що **у пострадянську добу** більшість учасників дискусії, які відстоювали “азійський спосіб виробництва”, відмовились від прихильності до марксистської формаційної теорії (практично всі, за виключенням Ю. Семенова), однак при цьому дискусія дозволила їм розробити власні **синтетичні підходи**. З-поміж останніх доповідач виділив наступні точки зору:

- Ніякого окремого «азійського способу виробництва» не існує, так само як і немає окремих рабовласницької і феодальної формацій, натомість існує формація, притаманна для всіх докапіталістичних суспільств, в тому числі й для Сходу (автор концепції “*великої феодальної формації*” - Ю. Кобіщанов, автор концепції “*станово-класової формації*” - В. Ілющечкін¹⁰).

- Модель феодалізму, вироблена в період Відродження для позначення європейського середньовіччя, більшою мірою відповідає реаліям Сходу, ніж Європи (оскільки європейське феодальне суспільство містило в собі деякі несистемні елементи, які і привели до його занепаду, тоді як на Сході затвердився варіант феодалізму, несприятливий для його подолання). Суспільний ж лад середньовічної Азії і Північної Африки можна назвати «східним феодалізмом» (автор - Л. Алаєв¹¹).

- Концепція «влади-власності» (автор - Л. Васильєв¹²). Особливістю Сходу є феномен «влади-власності»: вища влада народжує верховну власність носія цієї влади з його апаратом адміністрації. Попри те, що цивілізаційні відмінності між східними країнами були дуже і дуже відчутними, але всі країни традиційного Сходу близькі один одному за структурою і незмінною схильністю до консервативної стабільності (ситуація в цьому сенсі почала дещо змінюватись лише з початком епохи колоніалізму).

- *Політарна концепція* (автор - Ю. Семенов¹³), яка виводить т.зв. “політаризм” (від грецьк. “політея” – держава) - особливий спосіб виробництва, якісно відмінний від рабовласницького, феодального і капіталістичного способів виробництва, який існував не лише в Азії, але і в стародавній Європі, Африці й доколумбовій Америці; для політаризму притаманні “загальнокласова приватна власність”, що виступає у формі державної, і збіг пануючого класу з ядром державного апарату.

6. Нарешті, сам О. Тарасов пропонує нині концепцію своєрідних “паралельних” *формацій*: він стверджує, що впродовж усієї післяпервісної історії людства кожен з безперечних для марксистів способів виробництва був представлений двома паралельними суспільними устроями, з яких один спирався на приватну власність на засоби виробництва, а інший - на державну (і, відповідно, один локалізований в західному суспільстві, інший у незахідному), причому останній (те, що Маркс називав “азійським способом виробництва”), він умовно називає “етатизмом”. Таким чином, рабовласницький лад мав свою відповідність в етатизмі-I, феодалізм - в етатизмі-II, а капіталізм - в етатизмі-III (або “суперетатизмі”)¹⁴.

Наостанок доповідач зауважив, що полеміка навколо «азійського способу виробництва», яка з формальної точки зору може розглядатись як пошук сходознавцями своєї ніши в межах єдино припустимої в СРСР формаційної парадигми, або взагалі як досить схоластична дискусія (на кшталт суперечки між «номіналістами» та «реалістами» в добу Середньовіччя), насправді мала неабияке гносеологічне та історико-методологічне значення: саме ця полеміка стала одним із перших мостів між формаційним та цивілізаційним підходами до вивчення всесвітньо-історичного процесу, давши можливість історикам впритул підійти до їхнього синтезу. Сьогодні є всі підстави вважати, що найбільш плідні пошуки у сфері теорії та філософії історичного процесу чекатимуть на майбутніх науковців саме у межах такого синтезу.

Після завершення доповіді **доц. А. В. Мінаєв** було задано кілька запитань.

1. **Доц. В. І. Пінцак** поцікавився, що є системоутворюючим чинником «азійського способу виробництва»? Чи була таким чинником релігія?

Відповідаючи на це запитання, **доц. А. В. Мінаєв** зазначив, що, на його думку, релігія навряд чи може бути системоутворюючим чинником, оскільки в межах «азійського способу виробництва» можна говорити про цілу низку цивілізацій, утворених релігіями, однак, якщо порівнювати Китай, Арабський Схід, Індію, то релігії там були безумовно різні. Очевидно, таким чинником може виступати домінування в тій чи іншій формі держави чи суспільства над індивідом та державної власності над приватною; в силу певних обставин історичного розвитку приватна ініціатива, що проявлялась, наприклад, в торгівлі, не вважалась шанованою діяльністю і обмежувалась державою чи общиною. Отже, домінування держави та общини й державної чи общинної власності над приватною власністю та ініціативою окремих індивідів і може вважатись системоутворюючим чинником (якщо, звісно, визнати існування окремого «азійського способу виробництва»).

2. **Асист. О.Т. Безаров** запитав, чи є якісь приклади конкретних досліджень, де був би помітним синтез формаційного та цивілізаційного підходів до розуміння змісту історичного процесу? Чи можна вважати роботи І. Дьяконова прикладом подібного синтезу?

Доц. А. В. Мінаєв відповів, що насправді Дьяконов аж до 1991 року відстоював “п’ятичленку” і лише після розпаду СРСР визнав, що ідея єдиної докапіталістичної формації краще відповідає дійсності¹⁵. В останній своїй книзі він виділив ледь не з десятків формацій, існування яких залишається вельми дискусійним. Натомість одним із прикладів такого синтезу можна вважати концепцію “влади-власності” Л. Васильєва. У ній, зокрема, лишається місце для існування на Сході різних цивілізацій, але говориться про те, що вони мали спільну рису, об’єднану поняттям “влада-власність”: якщо в Західній Європі *власність формує владу*, то на Сході *саме влада формує власність*. Також, що на думку багатьох істориків, синтез формаційного і цивілізаційного підходів найбільш вдало висвітлений у світ-системному аналізі І. Валлерстайна.

Проф. О. І. Сич додав, що у викладанні студентам-магістрантам навчального курсу “Історія світових цивілізацій” він також намагається дотримуватись певного синтезу цивілізаційної та формаційної парадигм.

3. Ст. лаборантом Л.М. Грицай було поставлене питання, чи існують такі країни Сходу, які можна назвати винятком із “азійського способу виробництва” в тому сенсі, що їхній історичний розвиток може бути успішно пояснений у межах формаційної парадигми? Чи, все ж таки, “азійський спосіб виробництва” являв собою загальне для країн Азії та Африки явище?

Відповідаючи на запитання, **доц. А. В. Мінаєв** зауважив, що, певною мірою, такою країною можна вважати Японію в тому розумінні, що внаслідок обставин історичного розвитку в добу Середньовіччя в Японії сформувалась соціальна структура, яку можна назвати феодальною. Вона значною мірою відповідала феодальній структурі в Західній Європі. Російський історик Л. Алаєв вважає, що саме такий збіг японської соціально-станової структури з західноєвропейською феодальною, пізніше, після Реставрації Мейдзі, дав можливість японцям здійснити швидкий стрибок від феодалізму до капіталізму. Можна знайти й інші подібні приклади. Однак при цьому варто зауважити, що це стосується феодалізму; натомість рабства, аналогічного греко-римському, країни Сходу не знали.

4. **Проф. О. І. Сич** також поцікавився, як учасники другої дискусії в Радянському Союзі ознайомилися з зарубіжними дослідженнями на цю тему (наприклад, із працею Карла Віттфогеля), якщо ці праці не були перекладені російською мовою?

Доц. А. В. Мінаєв відзначив, що існували радянські критичні аналізи праці К. Віттфогеля (адже в радянські часи практикувалося викладення під виглядом критики точки зору того, кого критикуєш), про що згадує, зокрема, російський автор Юрій Латов¹⁶.

Після відповідей на запитання розпочалося обговорення.

Проф. О. І. Сич погодився з доповідачем у тому, що вивчення матеріалів дискусій про “азійський спосіб виробництва” є дуже важливим, адже на сучасному етапі методологічного сум’яття, особливо помітного на пострадянських теренах, це доволі перспективний напрямок з огляду на можливість поєднання цивілізаційного та формаційного підходів, адже кожен із них має свої сильні і слабкі сторони. Щодо системотворюючих чинників, про які запитував доц. В. І. Пінцак, то проф. О. І. Сич додав, що такими можуть бути також поняття становості, общинності, традиціоналізму тощо.

Асист. М. В. Глібіцук зазначив, що обговорення наштовхнуло його на думку про ще одну дискусію, яка відбувалася в радянський час і теж почалася в 20-ті роки – дискусію про капіталізм в Росії. Вона розпочалася під впливом праць І. М. Туган-Барановського та В. І. Покровського і точилася навколо важливої проблеми: коли в Росії розпочинається капіталізм: від початку будівництва мануфактур родини Демидових чи пізніше? І чи можна взагалі говорити про появу капіталізму в Росії лише через створення мануфактур на початку XVIII століття? Ця дискусія є ще одним прикладом того, як історики в межах однієї методологічної доктрини полемізували між собою і знаходили (або не знаходили) спільну точку зору.

Проф. О. І. Сич додав, що питання про те, коли в Росії почалося формування феодального та капіталістичного суспільств, досі залишається дискусійним. Це ж стосується й питання, коли в Росії розпочався Новий час (адже в той період, яким датують для Західної Європи початок доби Нового часу, у розвитку російського суспільства нічого особливо нового порівняно із попереднім періодом

не спостерігалось). Проф. О. І. Сич наголосив, що такі дискусійні питання історіографічного характеру варто було б у майбутньому рекомендувати найкращим студентам в якості тем їхніх магістерських робіт.

На думку доц. **В. І. Пінцака** використання поняття “азійський спосіб виробництва” навряд чи є доцільним у навчальному процесі, бо воно здатне скоріше заплутати студентів, ніж щось додатково їм прояснити. Формаційний підхід значно краще і, головне, доступніше для студентів пояснює історичний процес, причому не лише на Заході, але й на Сході.

Доц. **А. В. Мінаєв** наголосив на тому, що треба розрізняти “азійський спосіб виробництва”, по-перше, як певну об’єктивну історичну реальність, яка, на думку частини учасників дискусій (а можливо, й самого Маркса) існувала на Сході та, по-друге, як, за термінологією Макса Вербера, певний “ідеальний історичний тип”, який дозволяє, систематизувавши конкретний історичний матеріал, виділити щось об’єднуюче для східних цивілізацій. Якщо першого, вочевидь, не існувало, то друге було і лишається напрямком для плідних дискусій; отже, про “азійський спосіб виробництва”, вочевидь, варто говорити як про комплекс різних точок зору чи певну сукупність теоретичних конструкцій з приводу того, як знайти окреме місце для Сходу у загальній формаційній теорії. Загалом прихильники “азійського способу виробництва” до 90-х рр. ХХ ст. не заперечували формаційної парадигми, а лише намагалися уточнити її застосування щодо певних регіонів світу.

Аспірант **С. О. Слободян** висловив припущення, що межа застосування будь-якої парадигми визначається певними пріоритетами її авторів; у випадку формаційного підходу це був пріоритет простоти та доступності над історичною точністю та достовірністю. Але наскільки сьогодні є потрібним підхід, який пояснює все просто, при тому, що така простота пояснення не завжди сумісна з результатами конкретних історичних досліджень (тим більше, з огляду на те, що свого часу така простота і доступність була зумовлена необхідністю використання історії як засобу для агітації і пропаганди)?

Доц. А. В. Мінаєв частково погодився з цією думкою, зауваживши водночас, що необхідно розрізняти дослідницький і дидактичний рівні. Наприклад, для *викладання* історії формаційна теорія є найкращою (або, принаймні, однією з найкращих), оскільки завдяки їй в учня чи студента створюється уявлення про загальноісторичний процес не як про хаотичний набір слабко пов'язаних між собою дат і подій, а як про цілісну систему, де існує причинно-наслідковий зв'язок. Однак на рівні *дослідження* історії ситуація виглядає дещо по-іншому. Так, якщо дослідник займається філософією історії, то йому формаційний підхід дозволить з'ясувати певні спільні стадії історичного розвитку, сутність певних історичних процесів, їхню закономірність тощо. Але якщо дослідник займається конкретною вузькою темою, то він неодмінно стикнеться з багатьма аспектами, які виходять за межі формаційної теорії. Саме тому дискусії про "азійський спосіб виробництва" підживлювались фаховими сходознавцями, які бачили, що по відношенню до Сходу не виходило застосувати поняття "феодалізм" чи "рабовласництво".

Підбиваючи підсумки наукового семінару, **проф. О. І. Сич** навів вислів У. Еко про те, що *не можна дати просту відповідь на складне запитання, а якщо можна, то вона майже напевно буде невірною*. Водночас він наголосив, що при абсолютизації такої позиції у дослідженні історії, вочевидь, взагалі буде неможливим не лише підвести всесвітньо-історичний процес під бодай якийсь єдиний знаменник, але й просто будь-що пояснити, а всі події доведеться трактувати як кому заманеться. Проф. О. І. Сич погодився, що для викладання формаційний підхід є найзручнішим як найбільш чіткий і стрункий у поясненнях історичного процесу, втім, для дослідження та пізнання він далеко не завжди є продуктивним, оскільки, наприклад, як вже зазначалося на початку нашого семінару, не пояснює історію Сходу (що, напевно, розумів і Маркс, говорячи про "азійський спосіб виробництва"). З огляду на це, саме спроби синтезу різних підходів і приваблюють як дослідників, так і викладачів історії.

Примітки:

* Розширений варіант доповіді див.: Мінаєв А.В. До питання про “азійський спосіб виробництва” у формаційному підході до історичного процесу // *Методологія та філософія історії: актуальні питання дослідження та викладання / Під загал. ред. проф. О.І. Сича.* - Чернівці, Чернівецький нац. ун-т, 2017. - Ч. I. - С. 15-36 // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://andrmin1975chernivtsi.eto-ya.com/files/2018/01/minajev_aziatsposvyrob_metod_ta_filos_ist.pdf

¹ Див., напр.: Мінаєв А.В. Генеза та розвиток соціалістичних ідей в ХІХ - початку ХХІ ст. (короткий історичний огляд) // *Історична панорама: Зб. наук. ст. ЧНУ. Спеціальність “Історія”.* - Чернівці, 2007. - Вип. 4. - С. 129.

² Крадин Н.Н. Политическая антропология. - М.: Логос, 2004. - С.45.

³ Семенов Ю. И. Политарный («азиатский») способ производства: сущность и место в истории человечества и России. Философско-исторические очерки. - М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2014. - 382 с.

⁴ Ким О. В. Проблема азиатского способа производства в советской историографии, (20-е – начало 90-х гг.): Дисс... канд. истор. наук: 07.00.09; Кемеровский ГУ. - Кемерово, 2001. - 234 с.

⁵ Гарушнянц Ю.М. Об азиатском способе производства // *Вопросы истории.* - 1966. - № 2.

⁶ Тарасов А. Опять тупик (Рецензия на: Семенов Ю.И. Политарный («азиатский») способ производства: сущность и место в истории человечества и России. — М.: «Волшебный ключ», 2008. — 401 с.) // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://scerpsis.net/library/id_2756.html

⁷ Дискуссия об азиатском способе производства: По докладу М.С. Годеса. Изд. 2-е. - М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. - С. 86-99

⁸ Струве В. В. Проблема зарождения, развития и разложения рабовладельческих обществ древнего Востока // *Известия Государственной академии истории материальной культуры*. - Вып. 77. - М.-Л., 1934. - С. 32-111.

⁹ Wittfogel K.A. Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power. - New Haven, 1957. - 557 p.

¹⁰ Див., напр.: Илюшечкин В.П. Теория стадийного развития общества (история и проблемы). - М., 1996.

¹¹ Алаев Л. Формационное развитие Востока на рубеже нового времени // История Востока: в 6 т. — Т. III. Восток на рубеже средневековья и нового времени. XVI-XVIII вв. — М., 1999. — С. 9-27.

¹² Васильев Л.С. Восток и Запад в истории (основные параметры проблематики) // Альтернативные пути к цивилизации. — М., 2000. — С. 96-114.

¹³ Семенов Ю.И. Вказ. праця...

¹⁴ Тарасов А. Суперэтатизм и социализм: К постановке проблемы // [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://scepsis.net/library/id_102.html

¹⁵ Дьяконов И.Г. Пути истории: От древнейшего человека до наших дней. — Изд. 2-е, испр. — М., 2007. — С.7).

¹⁶ Латов Ю.В. “Восточный деспотизм” К.А. Виттфогеля (К 50-летию “странной книги”) // Историко-экономические исследования. - 2007. - Т. 8. - №2. - С. 8-9, 13.

Огляд підготували Андрій Мінаєв та Іванка Кушнір

Надійшов до редколегії 12.09.2017 р.